

Een nieuwe tijd, een oude orde?

Verleden, heden en toekomst in de verhandelingen van retoricaleerlingen van het Xaveriuscollege in Borgerhout, 1940–1944

Sarah Van Ruyskensvelde

Op 21 mei 1943 dient André D., leerling in de retorica-afdeling¹ van het Xaveriuscollege in Borgerhout, een opstel in voor de 'prijskamp' Frans. Hij schrijft:

Il y a des périodes dans la vie humaine, il y a des périodes en politique, dans une guerre, que tout semble craquer. Et si à le moment-là (sic) il n'y a pas de héros pour sauver la situation, tout est fini. Nous voici, je crois bien, arrivés à une de ces périodes. Nous ne savons plus que faire de ces hommes qui naissent, puis meurent quelque cinquante ans plus tard, après avoir amassé une petite fortune que leurs enfants auront vite fait de gaspiller. Le monde est surpeuplé de cette espèce. Ce qu'il nous faut aujourd'hui, ce sont des héros. Nous n'avons pas besoin de cette mentalité "bourgeoise" qui nous caractérise trop souvent. Il nous faut de l'héroïsme.²

André's opstel leest als een aanklacht tegen decadentie van de bourgeoisie en refereert aan het vermeende failliet van de liberale democratie. Enkel 'heldenmoed', zoals André D. het omschreef, kon het startpunt vormen van een nieuwe, sterkere samenleving, die – zoals uit het vervolg van dit artikel zal blijken – gestoeld was op traditionele waarden, zoals karakter, discipline en wilskracht.³

Een dergelijk discours was wijd verspreid in Vlaamsgezinde, katholieke kringen. Als antwoord op een groeiende modernisering, massificatie en democratisering ontwikkelde zich in de jaren 1930 een antimodern discours dat zich entte op een geïdealiseerd verleden en fel van leer trok tegen de decadente levensstijl van de bourgeoisie.⁴ Tijdens de Tweede Wereldoorlog, toen België bezet werd door een Duits militair bestuur, werd deze hang naar een natuurlijk en authentiek paradijs zelfs nog sterker aangevoeld.⁵ Deze bijdrage documenteert hoe de middelbare jezuïetenschool heeft bijgedragen tot de verspreiding van een dergelijk traditionalistisch discours.

Foto links: Klasfoto van de retorica-klas, schooljaar 1942-1943 (ABSE, Archief Xaveriuscollege Borgerhout, C23/6, Kadoc).

- 1 De retorica komt overeen met wat we vandaag het laatste jaar van het middelbaar onderwijs zouden noemen ('het zesde middelbaar').
- 2 Archief jezuiten – Belgische (1832-1935) en Vlaamse (1935-) Provincie (verder ABSE), COE 112 'S.J. Cursussen Humaniora', nr. 13, Verhandelingen door leerlingen Borgerhout, Essay van André D., 21 mei 1943. Vrije vertaling in het Nederlands: "Er zijn periodes in een mensenleven, er zijn periodes in de politiek, in een oorlog, waarin alles lijkt in te storten. En als er op dat moment geen helden zijn om de situatie te redden, dan is alles voorbij. Ook wij, daar ben ik van overtuigd, zijn in zo'n periode gekomen. We weten niet wat te doen met de mannen die geboren worden en zowat vijftig jaar later sterven, nadat ze een klein fortuin vergaard hebben dat hun kinderen snel zullen verkwisten. De wereld is overbevolkt met dat soort. Wat we vandaag nodig hebben, dat zijn helden. We hebben helemaal geen nood aan deze bourgeois mentaliteit, die ons veel te vaak karakteriseert. Wat we nodig hebben is heldenmoed."
- 3 Zie ook: M. Beyen, 'Grootse plannen, grote desillusies. De Tweede Wereldoorlog en zijn naweeën', in P. Antonissen, M. Beyen, L. De Cock, L. Dhaene, L. Vints, J. De Maeyer, G. Kwanten en L. Saerens (eds.), *Ast Fonteyne, 1906-1991. Een kwestie van stijl* (Leuven 1999) 127-147; S. Van Ruyskensvelde, 'Through a pupil's eyes ... A "chalk face" study on ideological conflict in a Flemish school during World War II', *History of Education Review* 43/1 (2014) 67-68.
- 4 M. Beyen, 'Nostalgie naar een nieuwe tijd: de Tweede Wereldoorlog en de roep van de traditie: België en Nederland, 1940-1945', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 8 (2001) 465-506 en 479.
- 5 Zie hieromtrent: M. Beyen, *Oorlog en Verleden. Nationale geschiedenis in België en Nederland, 1938-1947* (Amsterdam 2002).

In tegenstelling tot sommige andere historische studies over het onderwijs in oorlogstijd wordt deze problematiek niet besproken vanuit het standpunt van de politieke besluitvorming. Voorliggend artikel is gebaseerd op een reeks verhandelingen Nederlands en Frans van de hand van enkele leerlingen uit de retorica-afdeling van het Xaveriuscollege in Borgerhout. Deze opstellen zijn een aanklacht tegen de decadentie van de bourgeoisie, een pleidooi voor een terugkeer naar 'traditionele' waarden, en een verheerlijking van de pre-industriële samenleving en kunst. Dit artikel toont aan hoe men in sommige Vlaamse katholieke middens als het ware vast kwam te zitten tussen een oude en een nieuwe orde. Alvorens dieper in te gaan op de verhandelingen zelf, worden eerst de bronnen en de specifieke schoolcontext nader toegelicht, omwille van hun belang voor een goed begrip van het gebruikte bronnenmateriaal.

Deze opstellen zijn een aanklacht tegen de decadentie van de bourgeoisie, een pleidooi voor een terugkeer naar 'traditionele' waarden, en een verheerlijking van de pre-industriële samenleving en kunst

Christus en Vlaanderen trouw: Het Xaveriuscollege in Borgerhout en de Vlaamse jezuiteten

De verhandelingen die aan de grondslag liggen van deze studie maken onderdeel uit van het archief van de Vlaamse jezuiteten. Hoewel dit archief vroeger 'lokaal' in Heverlee werd bewaard, kwam de collectie in 2011 in handen van het Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving, beter bekend als KADOC, in Leuven.⁶ Het archief omvat een bijzonder brede waaier aan fondsen en bestanden. Naast een onderdeel 'bestuur en organisatie', dat een licht werpt op het beleid, de structuur en de organisatie van de provincie, worden er bijvoorbeeld ook meer dan 300 persoonsbestanden in bewaard.⁷ Omdat scholing een belangrijk aspect van het apostolaatswerk van de congregatie was, is dit archief een goudmijn voor al wie in de geschiedenis van het (katholiek) middelbaar onderwijs is geïnteresseerd. Het archief van de Vlaamse jezuiteten bevat immers de archieven van zeven afzonderlijke middelbare jezuitetencolleges: het Sint-Barbaracollege te Gent, het Sint-Jozefscollege te Aalst, het Sint-Jan Berchmanscollege in Brussel, het Onze-Lieve-Vrouwecollege in Antwerpen, het Xaveriuscollege in Borgerhout en het Sint-Jozefscollege in Turnhout.

Naast meer 'klassieke' bronnen, zoals briefwisseling of officiële rapporten, is in deze collegearchieven vaak ook heel wat uniek bronnenmateriaal, zoals dagboeken, foto's of lesvoorbereidingen te vinden dat een al even uniek licht werpt op het onderwijsverleden. Deze bronnen bieden een grote opportuniteit voor de (amateur)historicus, want te lang werd de onderwijsgeschiedenis van 'bovenuit' geschreven. Nochtans zou de manier waarop de samenleving kennis doorgeeft via onderwijs- en opvoedingssystemen centraal moeten staan in de onderwijshistoriografie.⁸

6 Naar aanleiding van de overdracht van het archief van de Vlaamse jezuiteten werd een deel van het archief opnieuw geïnventariseerd. Dit artikel maakt echter nog gebruik van de oude nummers uit de originele plaatsingslijsten, zoals die werden opgesteld door pater Daniël Butaye, s.j.

7 'Archief jezuiteten – Belgische (1932-1935) en Vlaamse (1935-) Provincie, 16c. – 2012', België: Lias. <http://abs.lias.be/query/detail.aspx?ID=330900> (9 februari 2017).

8 Zie K. Dams, M. Depaape, M. Devroede, B. Eggermont, H. Lauwers, F. Simon, R. Vandenbergh, J. Verhoeven, *Orde in Vooruitgang. Alledaags handelen in de Belgische lagere school (1880-1970)* (Leuven 1999) 11.

De verhandelingen Frans en Nederlands van de retoricaleerlingen uit het Xaveriuscollege in Borgerhout, die de basis vormen voor voorliggende studie, geven echter toegang tot de zwarte doos van het klaslokaal⁹. De opstellen vormen een bijzondere casestudie, niet in het minst omdat ze een stem geven aan hen die doorgaans tot stilte aangemaand werden in de klas: de leerlingen. Daarenboven biedt het Borgerhoutse jezuietencollege een interessante context voor een onderzoek naar het antimoderne discours dat in de jaren 1930 en 1940 erg in zwang geraakte in (katholieke) onderwijsmilieus. Het Xaveriuscollege had de reputatie erg Vlaamsgezind te zijn. Dat was wellicht vooral een gevolg van de bewuste strategie van de jezuiteten om een aantal Vlaamsgezinde leerkrachten, zoals pater Desideer Stracke¹⁰, naar Xaverius te sturen, in een reactie op het elitaire *franskiljonse* karakter van het nabijgelegen Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwecollege. Het Vlaamsgezinde karakter was dan ook duidelijk zichtbaar in de schoolcultuur: in de lessen werd er geregeld gesproken over de Vlaamse kwestie, werd er uitgebreid aandacht geschonken aan de 'grote Vlaamse' auteurs, zoals Albrecht Rodenbach, en werden Vlaamse strijdliederen gezongen op plechtigheden.¹¹

Die betrokkenheid voor de 'Vlaamse zaak' werd tijdens de Tweede Wereldoorlog vaak gemakkelijk geïnterpreteerd als Duitsgezindheid. Dat er in de biografie van Hugo Schiltz, wellicht één van de bekendste oud-leerlingen van het college, later zelfs gesproken werd over een "reservaat voor kinderen van zwarten" laat alvast weinig aan de verbeelding over.¹² De analyse van de verhandelingen levert echter een zeer complex beeld op. Hoewel heel wat van de ideeën in de onderzochte opstellen van de leerlingen een zekere verwantschap vertoonden met een fascistisch discours, weerspiegelen ze een nostalgie naar een geïdealiseerd Vlaams verleden, eerder dan een hang naar een groots Derde Rijk.

"De keure van een nieuw geslacht": een jong heldendom en de hoop op een betere toekomst

De verhandelingen stellen in de eerste plaats de decadentie van de bourgeoisie en het moreel verval aan de kaak. Volgens leerling, Jorden B., vertoonden "de laatste dertig en vooral de laatste vijf jaren ons een geweldig zedelijk maar ook nationaal openbaar verval".¹³ Dat morele verval situeerde zich overigens op allerlei fronten. Zo werd in verschillende opstellen "de godsdienstige decadentie onzer volksmensen" bekritiseerd, die zich vooral uitte in een "passieve onverschilligheid die grenst aan futloze kleinburgerlijkheid (...)".¹⁴ De oorzaak daarvan lag in het slechte voorbeeld dat door de intellectuelen en de bourgeoisie werd gesteld. Principes als leiderschap of plichtsbef hadden plaats moeten ruimen voor een oppervlakkig streven naar rijkdom en plezier:

(...) dagelijks zien we rondom ons die sociale kwallen door onze steden defileren, in hun chique Rolls-Royces, bij zich een fijne dame of een schoone rashond, in dit geval equivalent. Bekijken we dan nader deze mensen en leren we ze beter kennen, dan ontdekken we alras de laagheid van hun ziel (...).¹⁵

Van de huidige leiders en intellectuelen moest niet al te veel verwacht worden:

En dan onze intellectueelen? Geld verdienen, mijne heeren, dat is het eenigste waarom zij studeeren, dat is het doel, terwijl 't middel zou moeten zijn; zij hebben de fierheid niet te begrijpen en in te zien dat zij een voorrecht waardig moeten worden om hun volk te leiden geestelijk en materieel, en ons wel te doen.¹⁶

9 Deze term werd ontleend aan S. Braster, I. Grosvenor, M. Del Mar Del Pozo Andrés, *The Black Box of Schooling. A Cultural History of the Classroom* (Brussel 2011).

10 Pater Desideer Stracke was de oprichter van het Ruusbroecgenootschap. Hoewel hij tijdens de Tweede Wereldoorlog niet vaak op het voorplan trad, stak hij zijn Groot-Nederlandse sympathieën niet onder stoelen of banken. Zie onder meer M. Preneel, 'Desiderius A. Stracke', in R. De Schryver, B. De Wever, G. Durnez, L. Gevers, P. Van Hees en M. De Metsenaere, *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (Tielt 1998).

11 H. Blomme, *Scholen met een zwart etiket. Sint-Lutgardisschool, Sint-Lievenscollege en Xaveriuscollege te Antwerpen, 1940-1950* (Gent 2010) (Onuitgegeven masterproef) 223-225.

12 P. Huybrechts, *Hugo's heilige vuur. De intieme biografie van de jonge Hugo Schiltz 1927-1954* (Antwerpen 2009) 128, geciteerd in H. Blomme, *Scholen met een zwart etiket* 24.

13 ABSE, COE 112 'S.J. Cursussen Humaniora', nr. 13 'Verhandelingen door leerlingen Borgerhout', Nederlands opstel van Jorden B., ongedateerd.

14 ABSE, COE 112 'S.J. Cursussen Humaniora', nr. 13 'Verhandelingen door leerlingen Borgerhout', Nederlands opstel van Jorden B., ongedateerd.

15 ABSE, COE 112 'S.J. Cursussen Humaniora', nr. 13 'Verhandelingen door leerlingen Borgerhout', Nederlands opstel van Pierre Y., 14 december 1944.

16 ABSE, COE 112 'S.J. Cursussen Humaniora', nr. 13 'Verhandelingen door leerlingen Borgerhout', Nederlands opstel van Jorden B., ongedateerd.

De oorlogsperiode had de effecten van dit moreel verval des te meer aan de oppervlakte gebracht. De 'gemakkelijke' Duitse overwinning na amper 18 dagen van gewapend verzet (de zogenaamde 18-daagse veldtocht), had de algehele zwakte van het Belgische leger, in het bijzonder, en de samenleving, in het algemeen, nog maar eens aangetoond:

De tucht, de flinkheid, de opoffering van ons leger, was het niet bekend in den oorlog 14-18? Nu juist in 1940 is het tegendeel berucht geworden, afgezien van mooie voorbeelden van opoffering en moed.¹⁷

De 'ziekte der hebberigheid' besmette geheel Europa, waardoor principes zoals plichtsbef, karakter en wilskracht op de helling waren komen te staan:

Principes, karakter, wil zijn gansch vernietigd en opgeslorpt door zijn drift naar bezit; alleén de wil van het goud bezielt hem met een onweerstaanbare drang om te genieten van zijn gulden leven: hij geeft zich over aan het genot, de gemakzucht en de weelde die van hem een willoos verweekelijkt mensch maken, tot niets edels of grootsch meer in staat.¹⁸

Gehele naties of volkeren waren ten prooi gevallen aan dat morele verval "omdat de psychologie van de massa een nog grootere willoosheid en zucht naar weelde, een nog grooteren slaafsheid in zich heeft, dan de enkeling." Maar "een volk dat baadt in weelde en overvloed lijdt vroeg of laat aan overkultuur, het verslapt, verwaterd (sic), en geeft zijn kracht en nationale deugden prijs voor de genietingen."¹⁹ Vooral het geseculariseerde Frankrijk was kop van Jut. Het werd neergezet als het toonbeeld van decadentie en 'overkultuur', wat het land bij de aanvang van de oorlogsperiode in de vernieling had gestort:

In onze moderne tijd wordt Frankrijk het tweede rijk genoemd, en na de oorlog 1914-1918 werd het land overstromd door de weelde. Duitsland leed gebrek en werd niettegenstaande dit zoo krachtig dat het een tweede wereldoorlog ontketende, toen stortte de Fransche staat ineen als een vermolmd bouwwerk. Duitsland heeft Frankrijk niet ten onder gebracht, maar de overkultuur!²⁰

Zoals het begincitaat van dit artikel illustreert, was men er van overtuigd dat Europa zich enkel uit de klauwen van de decadentie en het verval kon bevrijden door een nieuwe aanstormende generatie van jonge helden, die het snel zou overnemen van de oudere leiders. Op hen berustte alle hoop op een betere toekomst. In zijn redevoering 'De intellectueel moet een leider zijn', gericht aan hogeschoolstudenten, schreef Raymond V.:

U immers als hogeschoolstudenten zijt de keure van het nieuwe geslacht, die morgen de zware taak van leiders van uw volk uit de handen der ouderen zult overnemen. Bij U is het dat de toekomst in hooge mate berust, op U is de hoop gericht, op U is gebouwd en op de manier waarop gij u van uw plicht zult kwijten zal er beslist worden over verdere bloei of mogelijk verval van ons land.²¹

Deze nieuwe elite die weldra zou opstaan onderscheidde zich door een "hoogere verstandontwikkeling" die "het volk, waaruit hij gesproten is, langs de veilige en roemvolle wegen" zou leiden.²² Deze elite had dus in de eerste plaats een degelijke opvoeding en opleiding genoten. Zo ging Emiel L., in zijn redevoering dieper in op het belang van de universiteit die leiders, voormannen en intellectuelen vormde en het culturele peil van het land hoog hield.²³ Want was

17 ABSE, COE 112 'S.J. Cursussen Humaniora', nr. 13 'Verhandelingen door leerlingen Borgerhout', Nederlands opstel van Jorden B., ongedateerd.

18 ABSE, COE 112 'S.J. Cursussen Humaniora', nr. 13 'Verhandelingen door leerlingen Borgerhout', Nederlands opstel van Jorden B., ongedateerd.

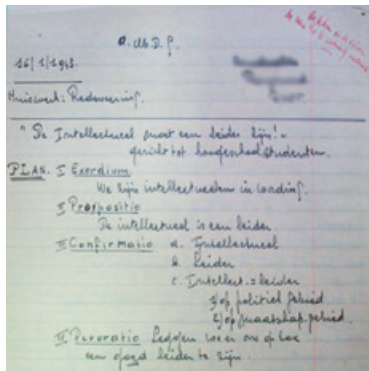
19 ABSE, COE 112 'S.J. Cursussen Humaniora', nr. 13 'Verhandelingen door leerlingen Borgerhout', Nederlands opstel van Jorden B., ongedateerd.

20 ABSE, COE 112 'S.J. Cursussen Humaniora', nr. 13 'Verhandelingen door leerlingen Borgerhout', Nederlands opstel van Jorden B., ongedateerd.

21 ABSE, COE 112 'S.J. Cursussen Humaniora', nr. 14 'Nederlands: verhandelingen leerlingen Borgerhout', Redevoering van Raymond V., 28 februari 1943.

22 ABSE, COE 112 'S.J. Cursussen Humaniora', nr. 14 'Nederlands: verhandelingen leerlingen Borgerhout', Redevoering van Raymond V., 28 februari 1943.

23 ABSE, COE 112 'S.J. Cursussen Humaniora', nr. 14 'Nederlands: Verhandelingen leerlingen Borgerhout', Redevoering van Emiel L., 1 mei 1942.

Uittreksel uit de verhandeling van Raymond V.,
16 januari 1943 (ABSE, COE 112, Kadoc).

het niet vooral in het (katholiek) onderwijs dat het karakter en de wilskracht van de jonge adolescent gevormd en getest werd? Daarnaast kenmerkte deze intellectuele elite zich door een gedegen kennis van het verleden. Enkel de intellectueel "is het die het verleden heeft leeren kennen, die de geschiedenis met hare eindeloze verwickelingen heeft bestudeerd; hij kan oordeelen over oorzaken en daaruit het gevolg afleiden".²⁴

Het verleden vormde een belangrijk en steeds terugkerend thema in de verhandelingen van de retoricaleerlingen

Het verleden vormde een belangrijk en steeds terugkerend thema in de verhandelingen van de retoricaleerlingen. Uit het beeld van het verleden sprak in de eerste plaats een nostalgie naar een lang vervlogen tijd, toen traditionele waarden nog hoog in het vaandel werden gedragen. Zo schreef Marcel S. in zijn dissertatie voor de prijskamp Nederlands:

Was Vlaanderen eenmaal – o, zoovele eeuwen geleden – het land van adel en voornaamheid, het land van stoere, koppige mensen, het land der strijdlustigen hier, en der vreedzamen dáár – dan heeft het vele harde eeuwen moeten kennen over zich, opdat al die trekken zouden vervagen en stilaan verdwijnen.²⁵

De leerlingen beklagden zich over de vermeende teloorgang van de Vlaamse voornaamheid of strijdlustigheid in de jaren 1930 en 1940. Het hoeft dan misschien ook niet te verwonderen dat het glorierijke, Vlaamse verleden de kiem in zich droeg voor een betere toekomst:

Het verleden leeft in 't karakter van ieder onze medemenschen, of ze dat wenschen of erkennen of niet. Ons erfdeel was geluk of leed en wij dragen het in ons mee als 'n last of 'n hulp. Was Vlaanderen eeuwen lang een land van diep, geloovige menschen, het land van de Lieve-Vrouwkens-langs-de-wegen, en van zoovele andere heerlijke dingen: wij zullen dat niet anders maken! (...) Onder onze oude torens, Belforten, en Kathedralen leeft nog steeds hetzelfde volk van eeuwen tevoren.²⁶

24 ABSE, COE 112 'S.J. Cursussen Humaniora', nr. 14 'Nederlands: Verhandelingen leerlingen Borgerhout', Verhandeling van Raymond V., 16 januari 1943.

25 ABSE, COE 112 'S.J. Cursussen Humaniora', nr. 14 'Nederlands: Verhandelingen leerlingen Borgerhout', Prijskamp Nederlandse Dissertatie, Marcel S., 12 mei 1944.

26 ABSE, COE 112 'S.J. Cursussen Humaniora', nr. 14 'Nederlands: Verhandelingen leerlingen Borgerhout', Prijskamp Nederlandse Dissertatie, Marcel S., 12 mei 1944.

De middeleeuwen stonden symbool voor een natuurlijke, onbezoedelde en authentieke samenleving

Zoals uit dit citaat reeds blijkt, werd vooral naar het middeleeuwse verleden verwezen. De middeleeuwen stonden symbool voor een natuurlijke, onbezoedelde en authentieke samenleving. Het was de periode bij uitstek geweest waarin Vlaanderen culturele hoogdagen had beleefd, en het kleine landje nabij de zee zich tot een grootse beschaving had ontpopt.²⁷ Tijdens de middeleeuwen had het Vlaamse volk eeuwige roem verworven via de kunst en cultuur van de Vlaamse grootmeesters. De kunst vormde als het ware de liaison tussen heden en verleden. In zijn huiswerk Nederlands 'Kunst is een schat van een volk' schreef Raymond V.:

Het Vlaamsche volk is één met het voorgeslacht en dat door de kunst. Het Vlaamsche volk is een met zichzelf, omdat het zichzelf herkent in de kunstwerken door de beste zijner zonen geschapen. De kunst houdt bij ons volk den zin van het schoone, het verhevene wakker. Daarom is ons volk een groot volk! Het draagt in zich den rijken schat der kunst en zoo gaat het ook het oog der andere volkeren op zich richten. Kent U één volk ter wereld dat zulke verscheidenheid van kunstwerken heeft voorgebracht dan het onze?²⁸

In de kunst vond men dus niet enkel een herinnering aan de "Vlaamse afstamming"²⁹, Vlaanderens patrimonium werd het fundament waarop haar toekomstige culturele en morele grootsheid kon worden gebouwd:

Ons volk, mijne Heeren, ons bloedeigen Vlaamsche volk, vervult dien providentieelen rol van, hoe klein het ook moge wezen op schaalkundig gebied, den leidende positie in te nemen waar het gaat omtrent moreele of cultureele waarden. Ons volk staat aan de spits, omdat het alle andere volkeren overtreft door zijn ongeëvenaarde kunstwerken!³⁰

Specifieke symbolen van de Vlaamse middeleeuwse samenleving, zoals de gilden of middeleeuwse bouwwerken die Vlaanderen herinnerden aan haar glorie-dagen, waren dan ook populaire thema's in de verhandelingen. Carlos D., bijvoorbeeld, wijdde zijn Nederlandse verhandeling volledig aan een beschrijving van een bezoek aan de Gentse Sint-Michielskerk:

Plots staat daar St-Michiel, plomp en koud. Onder een halfvergane akoladeboog stappen we de oude kerk binnen die onmiddellijk haar ghotische ruimte vol helle klaarte ten toon spreidt. Laat ghotieke stijl, met gevlamde vensters, fijngeschulpteerde kapiteelen en rijzige beuken. Alles ademt middeleeuwsche volmaaktheid (...).³¹

De middeleeuwse perfectie van dit gotische bouwwerk stond echter in schril contrast met de kleurloosheid van het Renaissanceportaal:

Het renaissanceportaal stond als een ware ketterij achteraan, met strakke grieksche zuilen te rechten tegen het omhoogstuwende middenschip.³²

27 ABSE, COE 112 'S.J. Cursussen Humaniora', nr. 14 'Nederlands: Verhandelingen leerlingen Borgerhout', Verhandeling van Raymond V., 16 januari 1943.

28 ABSE, COE 112 'S.J. Cursussen Humaniora', nr. 14 'Nederlands: Verhandelingen leerlingen Borgerhout', Verhandeling van Raymond V., 28 februari 1943.

29 ABSE, COE 112 'S.J. Cursussen Humaniora', nr. 14 'Nederlands: Verhandelingen leerlingen Borgerhout', Verhandeling van Raymond V., 16 januari 1943.

30 ABSE, COE 112 'S.J. Cursussen Humaniora', nr. 14 'Nederlands: Verhandelingen leerlingen Borgerhout', Verhandeling van Raymond V., 16 januari 1943.

31 ABSE, COE 112 'S.J. Cursussen Humaniora', nr. 14 'Nederlands: Verhandelingen leerlingen Borgerhout', Huiswerk Nederlands van Carlos D., 27 februari 1943.

32 ABSE, COE 112 'S.J. Cursussen Humaniora', nr. 14 'Nederlands: Verhandelingen leerlingen Borgerhout', Huiswerk Nederlands van Carlos D., 27 februari 1943.

Zoals bovenstaand voorbeeld aangeeft, vormden de middeleeuwen het baken “waarop een groot deel van de Belgische katholieken hun traditionalistische verzuchtingen richtten”, terwijl de Franse Renaissance symbool stond voor het individualisme en het rationalisme, waartegen bepaalde katholieke middens zich precies afzetten.³³ Dit idee werd door de Vlaamse jezuiten gedeeld: de Renaissance had een periode ingeluid waarin men de “Middeleeuwse Rijks- en solidariteitsgedachte” had losgelaten en steeds meer in ‘objectieveerbare’ staatsgrenzen, eerder dan in ‘volkeren’, was gaan denken.³⁴

Make Flanders great again?: discussie van de verhandelingen

Deze passages uit de verhandelingen van retoricaleerlingen in Borgerhout zijn erg veelzeggend voor de manier waarop men in de katholieke colleges het discours van moreel verval en decadentie aangreep als een *christocentristisch* pedagogisch offensief³⁵, opgebouwd rond traditionele waarden en principes als fierheid, voornaamheid of wilskracht. Volgens de rectoren van de Vlaamse jezuitencolleges hadden “de tegenwoordige gebeurtenissen” immers “duidelijker laten uitkomen hoe een degelijke, desnoods vrij stramme tucht, onmisbaar is om de verslapping van de morele begrippen van plichtsbetrachting, zelfopoffering, sociale verantwoordelijkheid, te keer te gaan”.³⁶

Naast het ‘heidense’ communisme trok de rooms-katholieke kerk fel van leer tegen het zedelijke verval dat sinds de *gay twenties* overal in Europa de kop op stak. Dit resulteerde op de katholieke school (maar ook daarbuiten) in een hang naar een autoritaire opvoeding, gestoeld op traditionele waarden.³⁷ De angst van de katholieke intelligentsia die daaraan ten grondslag lag, wortelde vooral in massificatie- en moderniseringsprocessen die op het einde van de 19de eeuw een aanvang hadden genomen, en werd enkel versterkt door de economische crisis van de jaren 1930. In onderwijsmiddens kwam daar ook nog eens een angst bij voor een mogelijke tanende autoriteit van de leraar, die heer, maar vooral meester wilde blijven in zijn klaslokaal. Zoals Marc Depaepe heeft aangetoond, was een dergelijk pedagogisch offensief eigenlijk meer een soort van defensief, “waarbij het heimwee naar de idylle van de verloren gewaande pre-industriële plattelandsgemeenschap overigens nooit veraf was”.³⁸

Naast het ‘heidense’ communisme trok de rooms-katholieke kerk fel van leer tegen het zedelijke verval dat sinds de *gay twenties* overal in Europa de kop op stak

In de literatuur wordt wel eens opgemerkt dat de katholieke, normatieve pedagogiek, zekere gelijkenissen vertoonde met fascistoïde pedagogische ideeën die in de jaren 1920 en 1930 hun opmars maakten in Europa. Beiden legden de nadruk op autoriteit, leiderschap, een solidaire volksgemeenschap en orde, en waren wars van egoïsme en hypocrisie³⁹. Tijdens de oorlogsperiode zou de moderniteit in haar meest extreme vorm aan de oppervlakte komen. Niet enkel de destructieve kracht van het moderne oorlogsapparaat, maar ook administratieve centralisatie en economische expansie deden heimwee ontstaan naar een authentiek, traditioneel eden. Het is precies aan deze

33 M. Beyen, ‘Nostalgie naar een nieuwe tijd’ 472-473.

34 ABSE, COE 17 ‘Rectorenvergaderingen – richtlijnen studieprefectuur’, nr. 12 ‘Stukken uit de rectorenvergaderingen, 1940-1951’, ‘Referaat over de Groot-Nederlandse Gedachte en onze opvoederstaak’, 7 november 1943.

35 M. Depaepe, ‘De Vlaamse katholieke pedagogiek en de nationaal-socialistische opvoedingsleer. Een verkennende studie op basis van het *Vlaams Opvoedkundig Tijdschrift* (1919-1955)’, in: M. Depaepe en D. Martin, *De Tweede Wereldoorlog als factor in de onderwijsgeschiedenis. Verkenningen van een onderbelicht domein in België* (Brussel 1997) 81-82.

36 ABSE, COE 17 ‘Rectorenvergaderingen – richtlijnen studieprefectuur’, nr. 12 ‘Stukken uit de rectorenvergaderingen 1940-1951’, Vergadering van de rectoren, Antwerpen, 31 augustus 1941.

37 M. Depaepe, ‘De Vlaamse katholieke pedagogiek en de nationaal-socialistische opvoedingsleer’ 81-82.

38 M. Depaepe, ‘De Vlaamse katholieke pedagogiek en de nationaal-socialistische opvoedingsleer’ 81-82.

39 M. Depaepe en S. Van Ruyskensvelde, ‘De katholieke pedagogiek in België. Bloei en ondergang van een normatieve benadering’, in: J. De Maeyer en P. Wynants (eds.), *Katholiek onderwijs in België: identiteiten in evolutie 19de-21ste eeuw* (Averbode 2016) 334-335.

antimoderne onderstroom dat de Duitse bezetter tijdens de Tweede Wereldoorlog appelleerde door zichzelf voor te stellen als de verpersoonlijking en erfgenaam van een natuurlijke en traditionele gemeenschap.⁴⁰

De verhandelingen van de leerlingen in het Xaveriuscollege in Borgerhout zijn een duidelijke weerspiegeling van die nostalgie en de hoop op een wederopstanding van een natuurlijk, volks Vlaanderen dat niet geteisterd werd door moreel verval⁴¹. Maar hoewel dergelijke ideeën wijd verspreid waren in collaboratiekringen, en de beelden in de leerlingenverhandelingen enkele verwantschappen met de fascistische pedagogiek vertoonden, moeten ze niet begrepen worden als een loutere uiting van een nationaalsocialistische sympathie, laat staan engagement. In zijn redevoering 'Fierheid', was retoricaleerling Jorden B. niet mals voor dat deel van de Vlaamse Beweging dat zich tot de collaboratie had laten verleiden:

En waar zijn die Vlaamsche, die Nederlandsche idealisten, of liever dilettanten meestal die vandaag schermen met "zijt zo zelf" en zich morgen verkopen aan den vijand of aan een vreemde? Die hun taal zelfs niet fatsoenlijk durven en kunnen spreken juist omdat ze een grooten mond hebben en geen greintje fierheidsgevoel?" Die wel naar allerlei amusante "Vlaamsche bijeenkomsten en feestjes" gaan, maar niet eens weten wat een staat, een volk, een sociaal gevoel en een nationaal verleden is? Die niet weten of kennen wat opoffering en volksch gevoel is, die niet eens ernstig zich een levensstijl kunnen voorschrijven die én aristocratisch én toch ook volksch is?⁴²

Hoewel de opstellen een duidelijke bewondering voor de Duitse kunst en cultuur in zich droegen, bepleitten ze een terugkeer naar een Vlaams-katholiek Avondland, eerder dan naar een nationaalsocialistische maatschappij:

"Eén man kan een volk meeslepen naar het fanatisme der staten. De natie laat zich uitroepen tot het karaktervolk der aarde. Dan is de nationale fierheid, die goed is, uitgegroeid tot een etterbuil van hoogmoed. Nu, in onze huidige tijd heeft Duitschland zich uitgeroepen tot het "Herrenvolk". Het heeft zich laten leiden door de opgeblazen roem van zijn "Volkstum". Een volk heeft wéér de wet der liefde en der broederschap verlaten, en is gevallen voor de verafgoding van het ras."⁴³

Precies die confrontatie met (het annexionisme van) het nationaalsocialisme leidde er tijdens de Tweede Wereldoorlog toe dat een brede basis van de Vlaamse Beweging zich net nog meer op het 'typisch' Vlaamse ging gaan richten.⁴⁴

De verhandelingen bieden dus een zeer genuanceerde kijk op het engagement voor de 'Vlaamse zaak' in katholieke onderwijsmiddens tijdens de Tweede Wereldoorlog, maar roepen tegelijkertijd heel wat vragen op. In de eerste plaats rijst de vraag naar hun representativiteit. Met andere woorden: was dit traditionalistisch discours uniek voor het in 1935 opgerichte Borgerhoutse Xaveriuscollege dat – hoewel het niet vanuit een zuiver *cultuurflamingantisme* werd gesticht – zeer snel bekend kwam te staan als uitgesproken Vlaamsgezind⁴⁵? Uit een bredere studie van het katholiek middelbaar onderwijs tijdens de Tweede Wereldoorlog is gebleken dat dergelijke uitingen van een romantisch flamingantisme zeker niet uitzonderlijk waren.⁴⁶ Binnen de Vlaamse jezuïetencongregatie was de betrokkenheid voor de Vlaamse zaak over het algemeen vrij groot. Het middelbaar jezuïetenonderwijs stelde zich expliciet tot doel de jongens het

40 Zie hieromtrent: M. Beyen, *Oorlog en Verleden* (Amsterdam 2002).

41 Zie hierover ook: M. Beyen, 'Nostalgie naar een nieuwe tijd' 479.

42 ABSE, COE 112 'S.J. Cursussen Humaniora', nr. 13 'Verhandelingen door leerlingen Borgerhout', Nederlands opstel van Jorden B., ongedateerd.

43 ABSE, COE 112 'S.J. Cursussen Humaniora', nr. 13 'Verhandelingen door leerlingen Borgerhout', Nederlands opstel van Jorden B., ongedateerd.

44 M. Beyen, *Oorlog en verleden* 214.

45 Zie: H. Blomme, *Scholen met een zwart etiket* 209-210.

46 Zie: S. Van Ruyskensvelde, *Wartime Schooling and Education Policy in the Second World War. Catholic Education, Memory and the Government in Occupied Belgium* (London 2016).

Vlaamse verleden te leren kennen en te bewonderen, ze een fierheid over hun afstamming bij te brengen en ze op te leiden tot offervaardigheid in dienst van de Vlaamse volksgemeenschap.⁴⁷ Het zingen van de *Vlaamse Leeuw*, of de promotie van de Vlaamse literatuur in de schoolbibliotheek maakten integraal deel uit van een "gezonde en verplichte nationale opvoeding".⁴⁸ Maar ook in andere katholieke colleges en jeugdbewegingen waren dergelijke uitingen van een romantisch flamingantisme niet ongewoon. In de Vlaamse Katholieke Studenten Actie (KSA), bijvoorbeeld, waren – volgens sommigen – de groepsactiviteiten "doordrenkt met eigen Vlaams-nationale geest".⁴⁹

Wat dit jezuïetencollege wel enigszins uniek maakte, echter, is de manier waarop het Vlaams-nationale karakter openlijk werd gecultiveerd tijdens de oorlogsperiode. Verschillende scholen milderden hun Vlaamsgezinde karakter tijdens de Tweede Wereldoorlog, precies omdat een belangrijk deel van de Vlaamse Beweging door de collaboratie was verbrand. Het Sint-Jozefscollege in Turnhout is daar een goed voorbeeld van. Hoewel ook dit jezuïetencollege tijdens het interbellum een duidelijke Vlaamse inslag had, stond het schoolhoofd in 1940 toe dat leerlingen er symbolen van Belgische vaderlandsliefde droegen. Bovendien werd er op 11 november 1940 een Requiemmis voor de gevallen soldaten van de Eerste Wereldoorlog gehouden en werd een boek over de 18-daagse veldtocht voorgelezen in de misviering. Beide activiteiten symboliseerden een heldhaftig Belgisch verzet tegen een vijandige, Duitse inval en waren een uiting van Belgisch patriottisme.⁵⁰ Hoewel ongetwijfeld niet alle leraars en leerlingen van het Xaveriuscollege Vlaamsgezind waren, is een dergelijke omschakeling naar een Belgisch patriottisme nooit voelbaar geweest in het Borgerhoutse jezuïetencollege. Meer zelfs, in een interview beweerde een oud-leerling dat hij tijdens zijn schoolloopbaan op Xaverius geen enkele leerkracht had gekend die anti-Duits was. Hij beschreef ook het engagement van sommige van zijn medeleerlingen in het Nationaal-Socialistisch Jeugdverbond (NSJV), een collaborerende jeugdbeweging. Na de oorlog werden

47 Zie: ABSE, COE 17 'Rectorenvergaderingen – richtlijnen studiefprefectuur', nr. 12 'Stukken uit de rectorenvergaderingen 1940-1951', Vergadering van de rectoren, Antwerpen, 31 augustus 1941.

48 ABSE, COE 17 'Rectorenvergaderingen – richtlijnen studiefprefectuur', nr. 12 'Stukken uit de rectorenvergaderingen 1940-1951', Vergadering van de rectoren, Antwerpen, 31 augustus 1941; ABSE, Archief Onze-Lieve-Vrouwcollege Antwerpen, nr. C13/3C 'College-aangelegenheden', nr. 2 'Vergaderingen', Rapport 'Conferentia Magistorum Schol. Primar.', 23 januari 1940.

49 ABSE, COE 17 'Rectorenvergaderingen – richtlijnen studiefprefectuur', nr. 12 'Stukken uit de rectorenvergaderingen 1940-1951', 'Referaat over de Groot-Nederlandse Gedachte en onze opvoederstaak', 7 november 1943.

50 Zie S.S. Van Ruyskensvelde, *Wartime Schooling and Education Policy*. Een meer specifieke bespreking van de situatie in het Sint-Jozefscollege in Turnhout werd gepubliceerd op de blog www.cultuurgeschiedenis.be. Zie: S. Van Ruyskensvelde, 'Nationalisme op de speelplaats', <http://cultuurgeschiedenis.be/nationalisme-op-de-speelplaats/> (laatst geconsulteerd op 08/08/2017).

Na de oorlog werden sommige leerlingen omwille van hun engagement in de collaboratie gevangengezet in het kader van de repressie. Dat belette echter niet dat ze bij hun terugkeer op school als helden werden verwelkomd

sommige leerlingen, omwille van hun engagement in de collaboratie, gevangengezet in het kader van de repressie. Dat belette echter niet dat ze bij hun terugkeer op school als helden werden verwelkomd.⁵¹ De vraag rijst dan ook of de verhandelingen een oprechte uiting zijn van de ideeën van de leerlingen zelf, of ze misschien eerder een weerspiegeling zijn van wat de leerkrachten wenselijk achtten. Een dergelijke vraag blijft zeer moeilijk te beantwoorden, omdat over de precieze ontstaanscontext van de verhandelingen relatief weinig geweten is. Wanneer we het geheel aan verhandelingen bekijken, valt wel op dat een aantal thema's en ideeën geregeld terugkomen in de verhandelingen

51 S. Van Ruyskensvelde, *Wartime Schooling and Education Policy*, 154-155.

van verschillende leerlingen. Dat kan er op wijzen dat bepaalde onderwerpen aan bod waren gekomen in de lessen, en dat leerlingen die ook in hun verhandelingen verwerkten. In de meeste opstellen staat bovendien een cijfer aangegeven in de marge, of een algemene commentaar van de leraar. Doorgaans hebben die opmerkingen en cijfers echter wel betrekking op de structuur van het opstel en niet noodzakelijk op de specifieke ideeën die erin zijn vervat. De mate waarin leerlingen gestuurd werden door hun leraars in de keuze voor een onderwerp, of zelfs de inhoud van de verhandelingen blijft koffiedik kijken, maar de verhandelingen zijn wel een goede indicatie van de rol die de colleges speelden in het verspreiden van een traditionalistisch discours en het opvoeden van leerlingen tot bewuste Vlamingen.

Foto's van de gebouwen Xaveriuscollege Borgerhout, ongedateerd (ABSE, schoolarchief Xaveriuscollege Borgerhout, C23/6A, Kadoc).

Besluit

De verhandelingen, die de basis vormen van dit artikel, werpen een uniek licht op de ontwikkeling van de schoolcultuur tijdens de Tweede Wereldoorlog, niet in het minst omdat het perspectief van de leerling vaak onderbelicht blijft in (onderwijs)historisch onderzoek. Dit bijzondere bronnenmateriaal geeft de (amateur-)historicus een inzicht in de manier waarop het antimodern discours, dat wijdverspreid geraakte tijdens het interbellum en waaraan de Duitse bezetter tijdens de Tweede Wereldoorlog appelleerde in een poging steun te vinden voor het regime, doorgegeven werd via het (katholiek) middelbaar onderwijs. Dit antimodern discours entte zich in de eerste plaats op het vermeende morele verval dat Europa tijdens de jaren 1920 en 1930 kenmerkte. Enkel een nieuwe generatie van jonge helden, die zich onderscheidden door hun gedegen opleiding en kennis van het verleden, kon het tij keren.

De verhandelingen leveren een genuanceerd beeld op van de katholieke Vlaamse betrokkenheid, en van de manier waarop de oorlog en de politiek doordrongen in het klaslokaal tijdens de Tweede Wereldoorlog. Hoewel de toon van de verhandelingen en de ideeën die erin vervat zijn een zekere gelijkenis vertonen met een fascistisch discours, weerspiegelen de opstellen een nostalgie naar een geïdealiseerd Vlaams verleden, eerder dan een hang naar een groots Derde Rijk.

Dit bronnenmateriaal schijnt dus een uniek licht op de beleving van het flamingantisme door de historische actoren zelf (in dit geval de leerlingen) en kan een correctie bieden op het dominante beeld dat wij vaak koesteren over het onderwijs in oorlogstijd. Vaak wordt gedacht dat de Duitse bezetter tijdens de Tweede Wereldoorlog in de scholen een indoctrinatiepolitiek op poten zette, met als bedoeling steun te vinden voor het nationaalsocialisme. Hoewel het Duitse militaire bestuur zulks zeker heeft geprobeerd, tonen deze bronnen aan hoe de schoolcultuur eigenlijk vormgegeven werd 'van onderuit'. Met andere woorden, het antimoderne discours werd niet opgelegd van bovenaf, maar werd geconstrueerd, vormgegeven en doorgegeven binnen het katholieke schoolmilieu zelf.

Beredeneerde bibliografie

De geschiedenis van het onderwijs tijdens de Tweede Wereldoorlog in België is geruime tijd een blinde vlek gebleven, zowel in de historiografie van de Tweede Wereldoorlog, als binnen de historische pedagogiek. Het duurde tot 1988 vooraleer Mark Van Den Wijngaert de bundel *Schoollopen in Oorlogstijd. Het dagelijkse leven van middelbare scholieren tijdens de Duitse bezetting (1940-1944)* (Brussel 1988) publiceerde. De eerder summier bijdrage omvat een reeks artikelen van verschillende auteurs over een aantal deelaspecten van het schoolse leven tijdens de oorlogsperiode, zoals de voedseltekorten of de Nazipropaganda in scholen. Het onderwerp werd meer uitvoerig behandeld in 'Schoollopen in Oorlogstijd: het dagelijkse leven in de middelbare scholen tijdens de Duitse bezetting (1940-1944)', de masterproef van Kristel De Smedt (Katholieke Universiteit Leuven 1990). Hierin besprak De Smedt de materiële oorlogsomstandigheden en de Duitse inmenging in scholen aan de hand van officiële documenten, zoals de circulaire brieven van het Ministerie van Onderwijs. Door deze specifieke bronnenkeuze ligt de nadruk voornamelijk op het niveau van de politieke besluitvorming. In 1992 publiceerde Guy Neave een artikel 'War and educational reconstruction in Belgium, France and the Netherlands, 1940-1947', in de bundel *Education and the Second World War. Studies in Schooling and Social Change* (London/Washington D.C. 1992), die onder de redactie van Roy Lowe werd uitgegeven. Deze bijdrage vergelijkt – zoals de titel suggereert – de situatie in het onderwijs tijdens en na de oorlog. Neave consulteerde echter voornamelijk naoorlogse bronnen uit de *Hannah Arendt Collection*, waardoor de bijdrage vooral interessant is voor de studie van de naoorlogse heropbouwinitiatieven en hervormingen. Daarnaast is ook de conferentiebundel *De Tweede Wereldoorlog als factor in de onderwijsgeschiedenis* (Brussel 1995) interessant vooral al wie belangstelling heeft in de ontwikkeling van het onderwijs tijdens de oorlogsperiode. De bundel omvat bijdrages over zeer uiteenlopende deelaspecten van de thematiek, zoals onderwijshervormingen, de ontwikkeling van het technisch onderwijs, de verzetsactiviteiten van leerkrachten of de relatie tussen de katholieke en fascistische pedagogiek. Belangrijk voor de (amateur-)historicus, geïnteresseerd in lokale geschiedenis, is dat de *conference proceedings* twee casestudies bevatten over de sluiting van de Université Libre de Bruxelles en de geschiedenis van het Ukkelse Atheneum tijdens de oorlogsperiode. Daarnaast biedt het boekhoofdstuk van Pavla Vošahlíková, Bénédicte Rochet and Fabrice Weiss, 'Schooling as a Cultural Interface', gepubliceerd in *Surviving Hitler and Mussolini: Daily Life in Occupied Europe* (Oxford/New York 2007) en uitgegeven door Robert Gildea, Olivier Wieviorka en Anette Warring, een comparatieve analyse van de impact van de Duitse maatregelen met betrekking tot de verplichte tewerkstelling en de controle op de handboeken op het schoolse leven. In 2014 promoveerde ikzelf op een proefschrift over de behandelde thematiek, dat ondertussen ook werd uitgegeven: *Wartime Schooling and Education Policy in the Second World War. Catholic Education, Memory and the Government in Occupied Belgium* (London 2016). Hierin bespreek ik enerzijds de Duitse onderwijspolitiek en de relaties met de kerkelijke autoriteiten, en anderzijds, de ontwikkeling van de schoolcultuur tijdens de oorlogsperiode en de naoorlogse herinnering van leerlingen en leraars. De bibliografie omvat ook heel wat referenties naar, bijvoorbeeld, lokale schoolgeschiedenissen. Het bredere Duitse cultuur-, wetenschaps- en onderwijsbeleid tijdens de Tweede Wereldoorlog werd ook uitvoerig behandeld door Marnix Beyen, onder meer in *Oorlog en Verleden: nationale geschiedenis in België en Nederland* (Amsterdam 1992), of in 'Wetenschap, Politiek, nationaal-socialisme. De cultuurpolitiek van het Duits militair bezettingsbestuur in België, 1940-1944', *Bijdragen tot de eigentijdse Geschiedenis* 11 (2003) 47-70. In 'Nostalgie naar een nieuwe tijd. De Tweede Wereldoorlog en de roep van de traditie, België en Nederland, 1940-1945', *Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 79/2 (2001) 465-506 ging hij overigens dieper in op de terugkeer naar een geïdealiseerd verleden in het bezette België en Nederland, een thematiek die ook in voorliggende bijdrage centraal staat.

Biografie

Sarah Van Ruyskensvelde (*1985) is postdoctoraal onderzoeker en docent Historische Pedagogiek aan de Katholieke Universiteit Leuven, Campus Kulak. In 2014 promoveerde ze op een proefschrift in de Pedagogische Wetenschappen en in de Geschiedenis over de ontwikkeling van het katholiek middelbaar onderwijs in België tijdens de Tweede Wereldoorlog. In 2016 werd haar doctoraatsproefschrift *Wartime Schooling and Education Policy in the Second World War. Catholic Education, Memory and the Government in Occupied Belgium* gepubliceerd bij Palgrave Macmillan.